

Семинардың тақырыбы: Телехабарлар тіліне қойылатын талаптар.
Телехабар тіліндегі дәстүр мен жаңашылдық

Семинардың мақсаты: Теледидардағы дикторлар мен арнаулы репортаж жасайтын тілші журналистерге қойылатын талаптар мен негізгі қағидаларды талдау. Телехабар тіліндегі дәстүр мен жаңашылдық жөнінде пікір алмасу, пікірсайыс.

Қазақ тілі білімінде бұқаралық ақпарат құралдарының ішінде баспасөз, радио тілі, телехабарлар тіліне біршама зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Телехабарлар тіліне, стильдік ерекшеліктеріне қатысты ойлар айтылғанымен, бірізді зерттеулердің арасында академик М.Серғалиевтің 1994 жылы «Халық кеңесі», «Егемен Қазақстан», «Ана тілі» сияқты басылымдарда жарияланған «Көгілдір экраннан айтылар сөз немесе осы төңіректегі кейбір ойлар», «Ой мен сөздің жарасымы немесе телехабарлар тіліндегі кейбір кемшіліктер туралы», «Радио және телехабарлар тілі туралы» сияқты мақалаларынан бастау алады. Кейіннен 1999 жылы «Мемлекеттік тіл: терминология іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі» жинағында жарық көрген «Хабар бағдарламасының стилі мен тілі туралы» атты мақаласы және 2004 жылы ғалым М.Балақаевпен бірігіп шығарған «Қазақ тілінің мәдениеті» атты оқулығы толықтырылып жарық көрді. Бұл ғылыми еңбектерде қазақ тілінің телехабарларды, яки бұқаралық ақпарат құралдарындағы жалпы тіл мәдениетіне, эстетикасына, этикалық қағидаттарына, сөз бедерлеудің құралдарына, сөздердің қолданылу заңдылықтары төңірегінде пікірлерін білдірген. Хабар жеткізуші, тілдік қатынасқа түсуші телехабар жүргізушілерінің сөйлеу мәнері, сөйлеу дағдысы, сөз қолдану лексикасы ең маңызды қызмет атқарады. Журналист белгілі бір контекстегі мәтінді оқу барысында сөздің мәнін, мағынасын ашу үшін, үтір, нүкте, қос нүкте, нүктелі үтір, сұрақ белгісі, леп белгісі арқылы сөздің эмоционалды-экспрессивті болуын назар аударады. Осы жазуда қолданылатын белгілерді ауызша жандандырады. Осыдан ақпарат жеткізуші журналисттің сөйлеудегі логикалық екпіні, темп (қарқыны), негізгі тоны, пауза (кідіріс), мелодика

(әуезділігі), ритм (ырғақ) сияқты біршама интонациялық компоненттерінің септігімен орындалып отыратыны мәлім. Ақпарат жеткізуші журналист ақпарат қабылдашыны өзінің дауыс ырғағымен, саздылығымен, әуезділігімен, табиғи мәнерімен баули білуі қажет. Бұл көпшілік көрермен қауымға әсер етуші фактордың негізгі аспектісі.

Эфир –көрермен алдындағы өте жауапты сын, яғни олармен бетпе-бет келетін майдан іспетті. Ал радио тыңдаушылар үшін ешқандай шек жоқ. Олар сөйлеп тұрған радионы өшіре салады немесе басқа бір арнаға бұра қояды. Теледидар көрермендері қызықсыз, тартымсыз хабарларға көңіл аудармайды. Көрермендердің қызығушылығын оятуда тіл байлығы мен сөйлеу өнерінің қатарласа қабысқаны керек. Егер сіз эфирде талғамсыз, нәрсесіз бес-алты тіркесті қатар қолдансаңыз, одан әрі теледидар алдында көрермендерді ұстау мүмкіндігінен айрылғаныңызды өзіңіз де сезінесіз. Сондықтан тікелей эфир форматында ауыр жүк журналист иығына түсіп, оның жауапкершілігі шексіз өсіп, білімі мен парасаты, мәдениеті мен жағымды дауысы, шешендігі мен тіл байлығы алдыңғы қатарға шығады.

Осыған орай, теледидардағы дикторлар мен арнаулы репортаж жасайтын тілші журналистерге мынадай талаптар қойылады:

Біріншіден, барлық стильдің сөздік құрамы бірдей емес, сондықтан сөйлеу кезінде адам өзіне керекті сөздердің стильдік ерекшеліктерін ескеру керек. Телехабарлар көпшілікке арналғандықтан, онда қолданылатын сөздер де аса қасаң не тым әсіре қызыл сөзбен көмкерілмей, жалпыға бірдей түсінікті болуға тиіс, яғни тележурналист пен көрермен арасында түсінікті, сенімді әріптестік байланыс орнауы керек. Газет оқырманы өзіне түсініксіз мәтіндерді қайталап оқуына болады. Ал теледидар хабарларын қабылдаудың ерекшелігі көрермен өзі көрген көріністерге қайта орала алмайды. Осыдан келіп әрбір сөз, сөйлем анық, түсінікті, қарапайым ойларға құрылғаны дұрыс.

Екіншіден, сөйлемнің құрылысын күрделендірудің қажеті жоқ, көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер, қиын тіркестер, айтылуы қиын

сөздер экрандағы қас-қағым сәтте қабылдауды, түсінуді қиындатады. Экранда өтіп жатқан жеңіл көріністер мен ойлар арасындағы жымдаса байланысқан тіркестер ғана ұғынықты әрі тез қабылданады. Тележурналист әдеби тіл нормаларынан жөнсіз ауытқып, қазақ тілінің заңдылықтарын аяққа басуға тиісті емес.

Қазақ тілінің сөздік құрамындағы сөздердің жұмсалыу аясы да әр алуан. Тіл мәдениетіне жетік болу үшін, қазақ тілінің сөз байлығын жақсы білу жеткіліксіз, ол сөздерді жұмсай білу де керек. Сөзді жұмсай білу үшін, олардың мағыналарын, мәндестік ерекшеліктерін, әдеби, әдеби еместік қасиетін, еркін және тұрақты тіркестер құрамына ену мүмкіншіліктерін жақсы білу қажет. Тележурналист өз сөзінде бейпіл сөздер мен диалект сөздерді қолданса, онда ол сөз шеберлігін аяққа басқан болады. Айқын ойдың көріктілеу бояуы да сөз дәлдігімен өлшенеді. Сондықтан да бұлдыр ойдан туған сөзде де алыстағы сағым сияқты бұлыңғыр болады. Ондайдан аулақ болу үшін, редакциялау кезінде сөз саптауға баса көңіл аударып, жазылғандарды бірнеше рет түзетіп, әрбір сөйлемді, сөз тіркестерін мұқият өңдеу қажет.

Телеөнердің бет бейнесін айқындаған, оның шығармашылық жағынан дамуына үлес қосқан алғашқылардың орны бөлек. Олар – **Ә.Байжанбаев, С.Шәріпов, С.Масғұтов, М.Барманқұлов** және т.б. теледидар іргесін қалаған ғалымдар. Қазақ телевизиясында Ақпарат редакциясын 15 жыл басқарған ардагер журналист, КСРО телевизия және радио жүйесінің үздігі, КСРО және ҚР Журналистер Одағы сыйлығының лауреаты, ҚР Еңбек сіңірген мәдениет қызметкері, «Алтын жаршы» белгісінің иегері, 800-ден астам сценарий авторы, «Президент сағаты» хабарының алғашқы редакторы әрі жүргізушісі – **Төлеубай Қаймолдинов.**

Жазушы, журналист, публицист, ел Президенті грантының иегері, Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткері **Қайнар Олжай** Бұқаралық ақпарат құралдарында өзіндік қолтаңбасы бар талантты тұлға осы саланың дамуына зор үлес қосқан. Әлі де білімі мен білігін отандық журналистикаға жұмсап

келеді. Талай басшылық қызметті абыроймен атқарған. Қайнар Қалиақпарұлы газеттен бастап, телевизияның жілігін шағып, биігін де бағындырды. «Қазақстан» телерадиокорпорациясында талай жыл түрлі басшылық қызметтерді атқарып келеді. Одан кейін қатарға жаңа толқын жастар келіп қосылды. Олардың еңбектерінде тың ізденіс, соны серпін байқалды. Қазақ ұлтының тілі – тарихы мен бүгінгі және болашағы бар ұлттық құнды қазына. Тіл – әр ұлттың байлығы. Тілі жоқ ұлттың тарихы, бүгінгі мен ертеңі де бұлыңғыр болары анық. Осы себепті қазақ халқының тағдыры да қазақ тілімен тікелей байланысты. Осы кезекте төртінші билік көзі болып табылатын, бүгінгі таңда ең үлкен сұранысқа ие бұқаралық ақпарат құралдарының алатын орны ерекше. Кез келген ұлттың тілі, жағдайы, әлеуметтегі өзгерісі сол ұлттың бұқаралық ақпарат құралдары, соның ішінде телехабарлардан, газет-журналдар тілінен көрініс табады. Ал телехабарлар тілі – көпшілік көрермен қауымға бағытталған, ой-санасына негізделген ауызша әдеби сөйлеу тілі. Қоғамның жан-жақты дамуымен бірге тілдің сөздік қоры мен жиынтығы, сонымен бірге құрылымы да дами түсуде. Академик Мұхтар Әуезовтің айтқанына назар салсақ: «Халық арасында небір жаңа сөз, жаңа терминдер туып жатады, бұл – табиғи процесс. Солардың шала туғандары өліп, мезгілін біліп туғандары қанаттанып, азаматтық сөздер қатарына қосылады. Құдайға шүкір, сөздік қоры жағынан қазақ тілі ешкімнен де кедей де кем де емес, әдебиетіміздің қаулап өсуінің бір себебі осында жатқан сияқты». Ауызша сөйлеу тіліне негізделген бұқаралық ақпарат құралдарының тілдік дамуға тигізер әсері мен септігі зор екендігі туралы пайымдалып тұр. Себебі, тіл – тарихи құбылыс, ол әрбір кезеңдерде өзіндік сипатта қолданыс табады. Бұқаралық ақпаратта тіл мезгіл сайын өзгеріске, жаңашылдыққа ұшырайды. Телехабарлар тілін, оның стильдік ерекшеліктерін зерттеу бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналууда.

Эфирге қойылатын талаптар:

- Жүйелі құрылымды талдау;
- Аудитория назарын аударту;
- Мәнмәтін (контекст) берілуі және ақпараттың кіріспесі;
- Мәтін;
- Жаңалық мәтінді дайындау;
- Пішін келтіру т.б.

Негізгі қағидалар:

- Алғашқы сөйлем;
- Кіріспе сөз;
- Дәйектілік;
- Қарапайым сөздер;
- Жай сөздер;
- Кірме сөздер;
- Термин сөздер;
- Дыбыстау;
- Сілтеме.

Алғашқы сөйлем тыңдаушыға хабарланатын оқиға туралы бірден түсінік бере отырып, осы тақырыпты ары-қарай дамытып, жалғастыруға жол ашуы тиіс. Солай бола тұра онда тым көп ақпарат болмағаны дұрыс. Сондай-ақ, оқиғаға қатысты бар басқа да қосымша мәліметтер мен адам есімдері не түрлі сан цифрларды қолданудан бас тарта тұрған лазым. Бұны кейінгі сөйлемдерде қолданасыз.

Кіріспе сөзді жеке талдап қарастыру жөн. Ең бастысы жаңалықтар дайындау барысында журналист әрбір жаңалық хабарды кіріспе сөзбен бастағаны абзал. Өйткені алдағы оқылған жаңалық хабардың әсерінен әлі шыға алмай отырған тыңдаушының назарын өзіне тартуы керек.

Дәйектілік: тыңдарманға не көрерменге өз хабарыңызды түсінікті әрі жүйелі түрле ұсыныңыз. Ең әуелі мәлімет, деректерді келтіріңіз, содан кейін қосымша ақпараттарды жіберіңіз, бұл жаңалық хабарды жазу ережесі болмақ. Өйткені сіздің хабарды тыңдаушылар арасында білім деңгейлері әр қандай, неше түрлі әлеуметтік топ өкілдері, неше түрлі диалектіде сөйлейтін адамдар барлығын ескеріңіз.

Дыбыстау: ең алдымен жазып дайын еткен жаңалық хабарыңызды дұрыстап оқып шығыңыз. Өзіңізге ұнай ма? Ойланыңыз. Мәтінді оқыған кезде қайырма, сызықша келетін жерлерде сәл тыныстап алып ары қарай жалғастыру артық болмайды. Түсініксіз кірме сөздерді жиі қолданбау керек.

Қайталау: жаңалықты дайындаған кезде сөз болғалы отырған мемлекет атын не ақпарат көзін бір емес, бірнеше рет қайталау дұрыс. Өйткені тыңдаушы оқиғаның қай елде болғанын, қай ақпарат көзі бұны хабарлағанын алғашқы кезінде ұқпай қалуы әбден мүмкін, сондықтан оқиға Аргентинада не Ресейде болғандығын, оны қай ақпарат көзі алғаш хабарлағанын тағы бір рет тыңдаушының есіне салу артық етпейді.

Эфир тілінде: теңеу, метафора, ассонанс, аллитерация, мақал-мәтел, фразеологизмдер, одағай т.б. болуы орынды да. Эфир тілінде фразеологизмдер жиі қолданылады.

Фразеологизмдер – эфир тілінде образды бейнелі реңк беру, эмоционалды-экспрессивті бояуын арттыру мақсатында қолданылатын тілдік бірліктер: Ат төбеліндей; дүние салды; ақыр сапарға аттанды; көзін жұмды; жүрегінде жылт еткен шоғы бар; жалғыз тұяғы; бір аяғы көрде, бір аяғы жерде; козыкөш жер; т.б. Жоғарыда келтірілген мысалдар көбіне жаналықтарда көрініс тауып жатады. Халық тілінің бұл қат-қабатты қазынасына барлау жасап, көзін табу – жазушының шеберлігіне байланысты. Фразеологизмдердің көркем шығармада атқаратын функциясы – бейне жасау. Кейіпкерге тілдік мінездеме беруде, кейіпкерді мінездеу, белгілі бір ситуацияға қорытынды жасау қызметінде жиі жұмсалады.

Сонымен қатар басқа да тұрақты тіркестер: мысы басты (жеңді), сұсы басты; салы суға кеткен; сағы сынған; қуанышы қойнына сыймады; сағыныштан сарғайып; қаны қарайды; қаны басына шапты; шыбын жаны көзіне көрінді; өзегі талды; қысыр әңгімеге ілікті – эфирде бағдарламаны жүргізіп тұрған тілшінің аузынан жиі кездесіп жатады. Тыңдаушы үшін, бағдарламаны жүргізуші ең маңызды рөл атқаратын адам болып есептеледі. Бағдарламаны жүргізу барысында модератор өзін емін еркін, жоғары кәсіби шеберлікте ұстап, бағдарламаның әр тақырыбы бойынша хабардың ашылуын тыңдармандарға таныстырып отырады. Әрине, әр хабардың ашылуын музыкалық өндеумен жүргізсе, бұл бағдарламаны одан әрі тартымды әрі қызықты етеді және ең маңыздысы, ең бастысы диктор тілі. Ол көркем әрі мағыналы болу керек.

Осы орайда мақал-мәтелдердің алатын орны маңызды. Көгілдір экраннан көп еститін мақалдарымыз: 1) Отан оттан да ыстық; 2) Еңбек етсең, емерсің; 3) Өнер алды қызыл тіл; 4) Отансыз адам, ормансыз бұлбұл жоқ; 5) Өзге елге сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол; 6) Кітап – білім бұлағы. Білім – өмір шырағы; 7) Оқу инемен құдық қазғандай; 8) Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады; 9) Қызға қырық үйден тыю; 10) Ана көрген тон пішер; 11) Батаменен ел көгерер, жаңбырменен жер көгерер және т.б. мақал-мәтелдер дикторлар тілінде, жүргізушілерде, тілшілерде көп қолданылады.

Осы орайда тіл – бір болаттан жасалған өткір қанжар деген ұғымның мәнін түсінеміз. Сөз – ақпарат сақтаушы тілдік бірлік; Сөз – ақпарат жеткізу және тарату құралы; Сөз – ақпарат алу құралы; Сөз – ақпарат алмасу құралы. Сонымен қандай да бір телехабар тілінің табиғаты да сол хабардың өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес анықталады және оған сол тілдің заңдылықтарына байланысты талаптар қойлатыны сөзсіз.

Сұрақтарға жауап беріңіз :

- 1. Тележүргізушіге, арнаулы репортаж жасайтын тілші журналистерге қандай талаптар қойылады?*
- 2. Телехабар тілін зерттеген ғалымдар?*
- 3. Қазақ телевизиясының шығармашылық дамуына үлес қосқан журналистер кім?*
- 4. Тележүргізуші қандай болуы тиіс?*
- 5. Эфирге қойылатын талаптар?*

Әдебиеттер

- 1. Балақаев М., Серғалиев М. «Қазақ тілінің мәдениеті». Оқулық. Алматы, 2004ж.*
- 2. Серғалиев М. «Көгілдір экраннан айтылар сөз немесе осы төңіректегі кейбір ойлар». Халық кеңесі, 1994ж, 5 наурыз.*
- 3. Омашев Н. «Журналистиканың жаңа стилі». Ақиқат – 1997. №9*
- 4. Бисмильдина Д.. «Ресми Телехабарлар тілі». Астана, 2010.*
- 2. Машинбаева Г. БАҚ тілінің зерттелу жайы. //ҚазҰУ хабаршысы. 2006. Б.61-63.*
- 5. Оразалы Ш., Нұртазин М. «Тілге де тірек керек». Астана. 2003ж.*
- 6. Тұрсын Қ., Нұсқабайұлы Ж. «Теледидар сөздігі – тележурналистика анықтамасы». Оқу құралы. – Алматы. Білім: 2003.*